

Галина Ільїна

ЄВРОПА: ГЕОФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР.

Glendinning, S. (2021). *Europe: A Philosophical History (Parts 1-2)*. London & New York: Routledge.

Що означає бути європейцем?

Ми доти розуміємо, що таке «Європа», доки не починаємо запитувати. Адже «Європа» – багатовимірне поняття. Іноді так називають континент – географічний топос, іноді це синонім Європейського Союзу. «Європа» – простір ідей та ідентичностей, система цінностей, політична доктрина, мережа інституцій, історична спадщина, багатокультурне об'єднання. Про Європу можна говорити з точки зору історії, культури, права, цінностей, способу життя. «Європа» – це також філософема, яка постійно переосмислюється: ми знайдемо багато філософських відповідей на питання «що означає бути європейцем?» Історико-філософському осягненню цих відповідей присвячена видана в липні 2021 року двотомова праця «Європа: філософська історія» Саймона Глендиннга – професора європейської філософії, голови Європейського інституту Лондонської школи економіки і політичної науки, автора праць про філософію Європи (див. напр.: [Glendinning 1998; 2006a; 2006b; 2013a; 2013b; 2015; 2016; 2017; 2021c; 2022]). Дослідник розглядає «геофілософський» концепт Європи – географічного місця, культура мислення якого народжує європейську ідентичність і створює філософський фундамент Європейського союзу як його «практичного» втілення.

Глендиннг ставить питання про Європу в термінах її «самоосмислення», яке розкривається через антропологічну концепцію історії Людини. Він вважає «доленосним» переклад *zoon logon echon* через *animal rationale* і стверджує: водночас із тим, як цей переклад посідає своє місце у власній історії Європи, «емпірична історія відкривається ідеї універсальної історії: пронизаної розвитком історії того, що європейці їхніми різними мовами називають “Людина”» [Glendinning 2021a: xvi]. Ідеться про ту позбавлену нейтральності концепцію «Людини» (з великої літери), яка народилася в європейському культурному просторі: істота, що здатна до «логосу» в греків, до «раціо» в латинському перекладі, «теоморфна» християнська людина, далі – просвітницький космополіт, зрештою, людина, яка у XX столітті відкривається до усвідомлення меж європоцентричного погляду на власну історію. «Європа вперше постає як тема для філософії, коли філософія намагається скласти телеологічний звіт про світову історію, раціональну філософську історію Людини. Класичний філософський дискурс світової історії є, так би мовити, невіддільним від дискурсу зразкової модерності Європи та її

© Г. Ільїна, 2022

центральності в рухові світової історії» [Glendinning 2021a: xx]. Глендинінга цікавить парадоксальність ідеї філософської історії європейської Людини, відповідно, він визнає своє дослідження як «історію філософської історії»: «Обіцянка миру, свободи та добробуту для всього людства є модерною обіцянкою Європи; і філософська історія, історія “світової історії” або “історія світу”, або “універсальна історія” була дискурсом, через який ця обіцянка знаходила найсистемніший вираз» [Glendinning 2021b: 2].

У ХХ столітті «дискурс модерності Європи став дискурсом модерної кризи Європи» [ibid.: 3]. На зміну «моністичним» телеологічним проектам історії приходять плюралістичні моделі, що впливають із тотального сумніву Європи у власних світоглядних настановах. Цей сумнів, за Глендинінгом, зумовлений соромом і провинною, що проходять через її культуру, це наслідок двох світових воєн, тоталітаризму, нацизму, фашизму, геноцидів, Голокосту, колонізації та деколонізації. Ідеться про «стан, за якого сенс її центральності для світової історії, ідея її зразкової модерності, наразі не просто перебуває в поганій формі (сенс «кризи» життя/смерті Європи) – ні, це стан, за якого сама ідея такої центральності стає ідеєю, вірити в яку неможливо, причому – дедалі більше й цілком правомірно. За формулюванням Левінаса, Європа, її модерна обіцянка стає “гандитною”» [ibid.: 3].

Отже, досліджуючи «історію філософської історії» Європи, Глендинінг поділяє її на дві частини: модерність обіцяє європейській «Людині» мир, свободу і добробут, а «позамодерність» (англ. «beyond modernity») зосереджена на критичному осмисленні модерних проектів, їхніх невиконаних обіцянок, ремінісценціях постмодерностей, пошуках нових плюральних змістів філософемі «Європи». Звідси впливає структура книги, яка складається з двох частин.

«Європа: філософська історія. Частина 1. Обіцянка модерності»

Модель філософської історії Людини ґрунтується на класичному історико-філософському підґрунті. «Обіцянка модерності» – перша частина праці Глендинінга – охоплює історичний період від Античності до Другої світової війни, з основним акцентом на поставанні й занепаді просвітницьких проектів історії. Автор прямо його відсилає до праці Жака Дериди «Інший курс: рефлексії над сьогодишньою Європою» [Derrida 1991]¹ – лекцій ЮНЕСКО, в яких французький філософ у час європейського руху до об’єднання та після розпаду Радянського Союзу ставить питання про європейську ідентичність, шукаючи відповіді в класичних філософських текстах. Глендинінг використовує філософський компас Дериди для окреслення європейської модерності й розвиває дискурси Європи довкола текстів Канта, Гегеля, Гусерля, Поля Валері, а також Маркса і Фройда [Glendinning 2021a: xix].

У першій частині² європейська культура розглянута з належними для сучасних дискурсів розкриттям проблеми європоцентризму й переосмислення європейських

¹ Автор книги посилається на переклад цієї праці англійською [Derrida 1991].

² Ця частина складається з чотирьох розділів, розподілених на дванадцять параграфів: **Розділ I.** «Європейська культурна ідентичність» (1. «Ідеї культури». 2. «Греки, християни й поза ними»). **Розділ II.** «Європейська модерність» (3. «Від варварства до цивілізації». 4. «Європейська ідея людини». 5. «Космополітична тварина»). **Розділ III.** «Історія світу» (6. Вічний мир. 7. «Досягнута свобода». 8. «Справжнє щастя». 9. «Повна демократія»). **Розділ IV.** «Сенс завершення» (10. «Європа у кризі». 11. «Знедуховлюючи Європу». 12. «Гранд-тур: дивлячись назад і дивлячись уперед»).

канонів. Не оминаються теми грецьких і християнських витоків європейської ідеї людини, але головна увага сфокусована на філософській історії Європи від Просвітництва до дискурсів про занепад Європи напередодні Другої світової війни.

«Історія філософської історії Європи», за Глендинингом, завершується втратою *телосу*, яка репрезентує кризу історії в цілому. Саме цей момент відокремлює модерну Європу, що дає «общанку» руху до непозбавленого сенсу майбутнього, і «післямодерної» Європи. Невизначена, непрозора «позамодерність» починається там, де історія європейської «Людини» втрачає єдину мету, і саме цій нетелеологічній філософській історії присвячена друга частина праці.

«Європа: філософська історія. Частина 2. Поза модерністю»

Друга частина³ охоплює історію європейської філософської історії з кінця Другої світової війни до Брекзиту й епідемії ковід-19 [Glendinning 2021b: 4]. Головні постаті цієї частини – Ісає Берлін, Френсіс Фукуяма, Жан-Франсуа Ліотар, Девід Вігінз, Стенлі Кавел, Бернард Вільямс, Юдіт Шклар [Glendinning 2021a: xxi].

Класична філософська історія Європи, за Глендинингом, існувала в «архео-телео-есхатологічній формі». Відштовхуючись від Ніцшевого проголошення «смерті Бога» та дискурсів про «тандитність» концептів Європи, Глендининг описує «Дві концепції свободи» Берліна та їх інтерпретації у Вільямса, ідею «лібералізму страху» Шклар та інші концепти, що демонструють поворот від моністичних до плюралістичних філософських історій [Glendinning 2021b: 60]. Дискурси про свободу і демократію на тлі холодної війни, яка постала зовнішнім фактором для політичної філософії, а надалі запропоновані, відповідно, Фукуямою і Деридою концепти «кінця історії» й «нового курсу» Європи, розглядаються крізь призму пошуку свободи і демократії – цілей, які все ще розташовані в майбутньому, але вже не постають єдиним моністичним ідеалом. Плюралізм думок репрезентує візії моделі Європи, обраної демократичним шляхом.

Цей контекст підводить Глендининга до питання про практичне втілення філософії «Європа». Своїм принциповим завданням у цій книзі автор обирає ретельно простежити розгортання класичного філософського дискурсу світової історії (невіддільного від дискурсу «зразкової модерності Європи») «через головні тексти філософської історії та “в його практичній формі” у формуванні Європейського Союзу» [Glendinning 2021a: xx]. Повертаючись до пошуку моделі об'єднаної Європи після Другої світової війни, Глендининг ретроспективно звертається до візій об'єднаної Європи та її цінностей в Ніцше, Міла і Поля Валері, доповнюючи їх сучасними паралелями (наприклад, у цитуванні політичних промов, посилянь на нещодавні історичні події тощо). В історії філософії Глендининг бачить повторювані модули Європи, яка могла поставати як «об'єднана Європа держав», наприклад, у федеративному германоцентричному баченні, або як *res publica* у французькому баченні, або як історично зумовлений плюралізм місця в британському баченні. Друга світова війна та поствоєнна політична ситуація дає життя візії «європейського інтересу», що стоїть над національними проектами. Європоцентричні версії Європи змінюються в період «пост-марксистської Європи», в якій панують «постнаціональні» та «постсекулярні» дискурси.

³ Ця частина містить теж чотири розділи, як і перша, але поділених на дев'ять параграфів: **Розділ I.** «Європа тоді й тепер» (1. «Смерть Бога». 2. «Виснажена Європа»). **Розділ II.** «Холодна війна» (3. «Свобода і демократія». 4. «Кінець історії»). **Розділ III.** «Європейський союз» (5. «Стаючи європейцем». 6. «Об'єднана Європа держав»). **Розділ IV.** У наш час. (7. «Час після Маркса». 8. «Держава і релігія поза модерністю». 9. «Наша завершальна минуцність»).

Із завершенням «історії європейської Людини» ідея Європи все ще залишається попереду, тепер в позамодечних дискурсах. Розмову про Європу «поза межами» модерності Глендинг визначає як підсумок своєї книги: «Протягом двох томів я хотів показати шлях через історію європейської філософської історії до переконаливого утвердження цього “поза”. Поза модерністю Європи, її старими *археологічними* універсальними історіями, її старими гуманітарними універсалізмами, її старим європоцентризмом і анти-європоцентризмом, поза її старими антропоцентричними, етноцентричними та андроцентричними моделями, виявляє себе новий наратив для розвитку європейської культури і знову стає видимою Європа – не як одиничний *avant garde* культури універсального людства, а як *avant garde* культури одиницестей, спрямованої до універсалізації. У полі зору має бути розвиток досі багатонадійної європейської (“грецької, християнської і поза ними”) пам’яті, що закликає нас до нового досягнення нашої власної ідентичності – не з мислення, проникнутого культурною самототожністю, а в термінах відношення до іншості» [Glendinning 2021b: 228]. Завершення проекту історії самоздійснення «ідеальної майбутньої Людини», за Глендингом, не викликає суму – це завершення відомого для європейських істориків філософії канону «мертвих білих європейських чоловіків». Це завершення, хоч і залишає європейський культурний простір у стані збентеженої невизначеності, дає Європі шанс знову стати проектом майбутнього: «У цьому новому, хоч і збентеженому, просторі оголошено про нову спільну справу: радо привітати і друзів досі багатонадійної європейської пам’яті, і шанс для творців її майбутнього, – байдуже, мертвих у медичному сенсі чи ні, етнічно білих чи ні, географічно європейців чи ні, чоловіків за статтю чи ні – які розширюють світ для нового просвітництва, що має настати» [ibid.: 232]. Отже, філософська історія Європи не завершена.

Історико-філософські кордони Європи

У квітні 2022 року у журналі «The Point» опублікована критична стаття Коріни Стен «Європа, або межі філософії (про книгу Саймона Глендинга “Європа: філософська історія”», в якій авторка підтримує ідею Глендинга щодо дослідження історії філософської спадщини Європи, проте критично відгукується щодо обраного способу її розкриття. «Я симпатизую засновкові книги “Європа: філософська історія”, – стверджує Стен. – Спадок минулого з нами, хочемо ми цього, чи ні, і в нас залишається потреба бачення спільного блага, сенсу значущості наших життів у цьому світі. Але моя думка з цих питань стоїть далеко від позиції Глендинга» [Stan 2022]. Стен критикує самодостатність «європейського саморозуміння», яке, на її думку, у Глендинга продовжує поставати як метонімія: «він змальовує майже винятково жменьку французьких і німецьких філософів, а випадково – й англійські постагі, із тією неявною передумовою, що кожен, хто не британець, француз або німець, не є європейцем; або що вони – шведи, норвежці, данці, греки, болгары, угорці, народи Іспанії, італійці тощо, – приймаються за тих, хто поділяє “панівну концепцію Європи”» [ibid.].

Ширше, Стен запитує про межі філософії, поза якими часто залишаються актуальні питання. Вона аргументує це посиленням на працю Ен Еплбаум «Сутінки демократії», де йдеться про дискомфорт, з яким суспільство пов’язує складні сучасні проблеми, як от іміграція, гендерна різноманітність, релігійний плюралізм і секуляризм [ibid.]. Зрештою, Стен ставить під сумнів «солісистську зосередженість на європейському саморозумінні, яка може обмежити наш погляд саме в той час, коли нам потрібно

розсунути його межі задля включення ширших перспектив та інших проявів політичного виображеного, що відклалися протягом століть» [ibid.]. У зв'язку з цією потребою в більш інклюзивному «європейському саморозумінні» авторка згадує Україну, чий героїчний спротив російському вторгненню «нагадав Європі про те, що вона обстоє, і дав їй зрозуміти [...] недостатність її бачення універсальної свободи» [ibid.].

Критика Стен спрямована на той самообман, що панує в головах багатьох західних європейців щодо європейськості. Адже Глендинг «стверджує, що виходить за межі альтернатив європоцентризму і “анти-європоцентристського відбою [geocoll]” (які самі по собі відтворюють логіку “Захід і Решта“, засуджену Стюартом Голом), але він залишається європоцентричним наскрізь. Єдиний спосіб вийти за межі опозиції – це серйозно сприймати “інших” і взаємодіяти з ними, тобто з тими, хто з історичних причин відкидав європоцентричний “рух”, і тими “іншими”, незахідними європейцями, які намагалися досягнути балансу між привабливістю демократичних ідеалів і багатозаровою спадщиною своєї історії. Мені здається, що сама філософія у своїй конкретній практиці має визнати [...] як свою іншу, емпіричну історію, так і своїх інших, небілих, нечоловіків-філософів. Уявляти порожні бачення майбутнього для універсальних індивідів – безрасових, безстатевих, безрелігійних, позбавлених тих ознак, що індивідуалізують, – усе одно, що ходити по льоду, як сказав Вітгенштайн» [ibid.]. Що ж, не можна не помітити, що історико-філософська рефлексія має чимало точок дотику з актуальними драматизмом політичного і соціального, який нерідко обертається трагічними катаклізмами. Окреслене Стен місце для «інших Європи», які не обов'язково повинні мати «інший» колір шкіри чи «інший» гендер, – для «“інших”, незахідних європейців» – надзвичайно яскраво увиразнює реальну дистанційованість українського інтелектуального простору від європейського. Наше місце в «європейському саморозумінні» вже окреслене, але ми його поки що не посіли. І хоча наші спроби «досягнути балансу» демократії і нашої багатозарової історії полягали переважно у звільненні від тієї «мертвої руки», якою тримала нас імперська спадщина нашого минулого, це теж європейський досвід, хоча й «інший», ніж досвід Глендинга. У кожному разі, наш внесок у «європейське саморозуміння» ніхто замість нас не зробить, тому українська філософська спільнота має серйозно задуматися над цією перспективою.

У підсумку зазначу, що питання про філософські канони – це і питання про філософські кордони. Осягнути мінливі ідентичності складно. З різних «геофілософських» позицій філософема «Європа» маніфестує різне бачення свого практичного втілення. Плюральність змістового наповнення «Європи» – також частина європейського контексту, як і філософія як практика не тільки осмислення, але й публічного промовляння ідей. Можна погоджуватися або не погоджуватися з філософськими відповідями Глендинга. Але, мабуть, ми не уникнемо питань про те, чим ми наповнюємо наші європейські ідентичності, що ми бачимо в смислах і цінностях «Європи». Зрештою, що це для нас означає: бути європейцями?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

- Derrida, J. (1991). *L'autre cap suivi de la démocratie ajournée*. Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1992). *The Other Heading: Reflections on Today's Europe*. Bloomington: Indiana UP.
- Glendinning, S. (1998). *On being with others: Heidegger, Derrida, Wittgenstein*. London & New York: Routledge.
- Glendinning, S. (2006a). From European Philosophy to Philosophy of Europe. *Oxford Literary Review*, 28(1), 37-52. <https://doi.org/10.3366/olr.2006.005>
- Glendinning, S. (2006b). *The Idea of Continental Philosophy*. Edinburgh: Edinburgh UP. <https://doi.org/10.1515/9780748627097>
- Glendinning, S. (2013a). #Philosophy #Europe. Rodolphe Gasché, Europe, or the infinite task: A Study of a Philosophical Concept (Stanford: Stanford University Press, 2009), xii+412. *Oxford Literary Review*, 35(1), 89-115. <https://doi.org/10.3366/olr.2013.0059>
- Glendinning, S. (2013b). The End of the World Designed with Men in Mind. Kränkungen - Vexations - Blows - Blessure Eigenliebe - Amour-Propre - Self-love - Narcissisme Empfindlichste - Péniblement - Wounding - Traumatisante Discoveries - Upheavals - Ends Science - Philosophy - Politics Freud - Wittgenstein - Derrida. *Journal of the History of Sociology*, 26(3), 291-317. <https://doi.org/10.1111/johs.12026>
- Glendinning, S. (2015). Five Things you Need to Know about the Philosophy of Europe. *Social Europe*. <https://socialeurope.eu/five-things-you-need-to-know-about-the-philosophy-of-europe>
- Glendinning, S. (2016). Nietzsche's Europe: an experimental anticipation of the future. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 47(3), 276-291. <https://doi.org/10.1080/00071773.2016.1180850>
- Glendinning, S. (2017). European Philosophical History and Faith in God A Posteriori. *Aristotelian Society Supplementary Volume*, 91(1), 63-82. <https://doi.org/10.1093/arisup/akw018>
- Glendinning, S. (2021a). *Europe: A Philosophical History, Part 1. The Promise of Modernity*. London & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429507434>
- Glendinning, S. (2021b). *Europe: A Philosophical History, Part 2. Beyond Modernity*. London & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429507427>
- Glendinning, S. (2021c). The European Hamlet. In D. Meacham & N. de Warren (Eds.), *The Routledge Handbook of Philosophy and Europe* (pp. 155-165). London & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315686233-13>
- Glendinning, S. (2022). Derrida's Europe: "Greek, Christian and Beyond". In A. Czajka & B. Isyar (Eds.), *Europe after Derrida: Crisis and Potentiality* (pp. 30-48). Edinburgh: Edinburgh UP. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748683369.003.0003>
- Stan, C. (2022). Europe, a Philosophical History. *The Point*, 27. <https://thepointmag.com/criticism/europe-a-philosophical-history/>

Одержано / Received 11.06.2022

Halyna Iliina

Europe: Geophilosophical Dimension. Glendinning, S. (2021). *Europe: A Philosophical History (Parts 1-2)*. London & New York: Routledge.

Review of Glendinning, S. (2021). *Europe: A Philosophical History (Parts 1-2)*. London & New York: Routledge.

Галина Ільїна

Європа: геофілософський вимір. Glendinning, S. (2021). *Europe: A Philosophical History (Parts 1-2)*. London & New York: Routledge.

Огляд книги Glendinning, S. (2021). *Europe: A Philosophical History (Parts 1-2)*. London & New York: Routledge.

Halyna Ilyina, Doctor of Sciences in Philosophy, Associate Professor at the Department of the History of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine); Visiting Fellow of the Centre for South-East European Studies of the University of Graz (Republic of Austria).

Галина Ільїна, д. філос.н., доцент кафедри історії філософії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна), запрошений дослідник Центру досліджень Південно-Східної Європи Грацького університету імені Карла і Франца (Республіка Австрія).

e-mail: ilina@knu.ua
